

פרק חמישי

דה־רדיקליזציה במדינות ערב – מודלים ומקרי בוחן

על רקע התגברות האלימות הג'האדיסטית בעולם הערבי בראשית שנות ה־2000, ובכלל זה פיגועים חמורים בערב הסעודית, במרוקו, במצרים, בירדן ובתוניסיה, יישמו משטרים באזור מגוון אסטרטגיות דה־רדיקליזציה שנועדו לדכא פעילות אלימה וקיצונית ולעצב מחדש את המרחב האידיאולוגי שבו היא פרוחה.

מאמצים אלה התפתחו באופן שונה בכל מדינה, על רקע הקשרים פוליטיים, דתיים ומוסדיים שונים, והניבו מנעד של גישות. המכנה המשותף לכל המקרים הוא הניסיון לשלוט באקוסיסטם האידיאולוגי שבתוכו פועלות תנועות ג'האדיסטיות. בכל המדינות האסלאם הג'האדיסטי ממוסגר כסטייה מהאסלאם האותנטי והנכון, והמדינה וחוקיה ממוצבים כמשקל נגד ערכי.

בחלק מהמקרים, כפי שבולט בדוגמאות של ערב הסעודית ואיחוד האמירויות, תהליך הדה־רדיקליזציה משתלב במהלכים שאפתניים הרבה יותר, של בניית אתוס לאומי של סובלנות דתית ובינ־דתית כחלק מחזון של צמיחה ושגשוג.

ההבדלים בין המקרים נעוצים במקור ובעוצמת הלגיטימיות שעליהם יכלו המשטרים השונים להישען כמקור סמכות לעצב מחדש התנהגות, ובחלק מהמקרים אף אמונות.

איחוד האמירויות⁶

בעקבות האביב הערבי ב־2011 החריף המשטר האמירתי את המאבק הכוחני נגד האסלאם הפוליטי בשטח הממלכה. ב־2013 הורשעו עשרות אזרחים בחברות בתנועת אל־אצלאח, שסומנה כזרוע של האחים המוסלמים (פרשת UAE94); חלקם כלואים עד היום במסגרות שיקום (מונאסחה – ייעוץ), אך בפועל ללא שקיפות באשר לתנאי מעצרם האמיתיים.

6 ניתוח מקרה הבוחן של איחוד האמירויות מתבסס על: (2013) Amnesty International; (2022) Balla; (2013) Boghardt; (2023) Human Rights Watch; (2023) Mazzucco et al.; (2020, 2021, 2023) U.S. Department of State; MENA Rights Group.

נוסף על כך מורים פוטרו, אנשי דת הוחלפו ומוסדות חינוך, דת וצדקה, כמו גם ערוצי תקשורת, נסגרו. ג'האדיסטים ששבו מסוריה הועמדו לדין.

המשטר שם דגש רב מאוד על ציות לחוק המדינתי, במסגרת עיצוב התודעה הרעיונית־מוסרית של האזרחים. **ציות לחוק המדינתי** (קאנון) מוצג כמסגרת המוסרית העליונה, **מעל נאמנויות שבטיות, עדתיות ודתיות**. החובה האזרחית מוגדרת כנאמנות למדינה והוטמעה בתוכניות לימוד, בתקשורת ובדרשות מפוקחות.

מ־2016 הונהגה **רפורמה בחינוך**, שבמסגרתה צומצמו לימודי אסלאם וערבית, מורים בעייתיים הודחו והתכנים החלו להבליט **מסרים של פלורליזם ודיאלוג בין־דתי**.

במסגרת **רפורמה דתית** הוקמה מועצת הפתוה של האמירויות לריכוז הרישוי של מטיפים והנפקת פתוות; והותוו קווי מתאר מחייבים לדרשות שבועיות, שכללו מסרי חמלה, דו־קיום וציות, והוקעת הג'האדיזם כסטייה מהאסלאם הנכון.

לצד אלו, המשטר מקדם מול הציבור מאמץ רחב של **הטמעת מסרים, נרטיבים וסמלים של סובלנות דתית ובין־דתית**. כך למשל הוכרזה שנת 2019 כ'שנת הסובלנות', הוקם משרד לסובלנות, נוסדו פרויקטים כמו בית המשפחה האברהמית (מתחם בתי תפילה של שלוש הדתות המונותאיסטיות שנבנה בדוחה), מוזיאונים, בולים ואירועי זיכרון המעגנים דו־קיום כאתוס לאומי. אנשי דת בעלי השפעה הצדיקו את הסכמי אברהם עם ישראל דרך עקרונות דתיים ולאומיים של יישוב סכסוכים (מצאלחה) וביטחון לאומי. סדרות רמדאן פופולריות הציגו טרוריסטים כצבועים והיללו את כוחות הביטחון.

הקמת מוסדות תומכים — חלק מהיכולת של איחוד האמירויות להוציא לפועל את חזון הדה־דיקליזציה והחינוך מחדש של החברה לאתוס של סובלנות נובע מההחלטה להקים שורה של מוסדות מקצועיים היוצרים תשתית רעיונית, אזרחית ובינלאומית שתורמת גם לחיזוק השליטה הפנימית. כך הוקמו מרכז הדאיה (Hedayah Center — המרכז הבינלאומי למצוינות למאבק בקיצוניות אלימה; גוף להכשרה, מחקר ופיתוח מדיניות ב־CVE), מרכז סוואב (Sawab Center — פלטפורמת מאבק לקמפיינים נגד הקצנה ברשתות, בדגש על יצירת נרטיבים מתונים והדיפת תכנים של ארגונים קיצוניים) ומרכז אל־מסבאר (Al-Mesbar Studies & Research Center — מכון מחקר עצמאי לניתוח מגמות באסלאם הפוליטי, הפצת מחקרים וסיוע לעיצוב מדיניות באמירויות ובעולם הערבי).

המודל האמירתי היווה מקור השראה למודל הסעודי ונכון להיום הוא מסתמן כהצלחה, אך רק מרחק הזמן יוכל להעיד על טיבו האמיתי של השינוי. כמו כן חשוב להכיר בכך

שהתהליכים בערב הסעודית ובאיחוד האמירויות נהנים מהמשאבים הגדולים העומדים לרשות השלטונות המקומיים.

ערב הסעודית⁷

ערב הסעודית מפעילה את תוכנית הדה־רדיקליזציה המקיפה והממוסדת ביותר בעולם הערבי, על רקע המורשת הבעייתית של אסכולת הוהאביזם הקיצונית והמעורבות של גורמים סעודים בפריחתן של קבוצות טרור ובראשן אל־קאעדה ובן לאדן, שחוללו את פיגועי ה־11 בספטמבר. בכך היא ממחישה את היכולות ואת המגבלות של הגישה הסמכותנית המונהגת בידי המדינה. הגישה הממלכתית התפתחה בשני שלבים: תוכנית שיקום ממוקדת בתקופת מוחמד בן נאיף, ואחריה קמפיין מערכתי למיתוג מחדש אידאולוגי בתקופת מוחמד בן סלמאן (MBS).

שלב א: תוכנית השיקום של מוחמד בן נאיף (2003–2015)

בעקבות פיגועי אל־קאעדה בריאד (2003) השיק משרד הפנים אסטרטגיה ששילבה דיכוי ביטחוני עם שיקום של חברים בקבוצות האסלאמיסטיות. במסגרת הדיכוי הביטחוני מנגנון הביטחון הפנימי פירק רשתות ג'האדיסטיות בתוך הממלכה, ובמקביל טיהר את מערכות המדינה מהאחים המוסלמים והשפעתם, לרבות מערכת החינוך, מוסדות הדת והחברה האזרחית. מורים המזוהים עם האחים המוסלמים סולקו, אנשי דת המזוהים עימם הודחו וסמכויות המשטרה הדתית ("רשות המוניטין והנורמות הציבוריות") צומצמו. תוכנית הדגל של מאמצי שיקום האסלאמיסטים התקיימה במסגרת מרכזי מוחמד בן נאיף. התוכנית התקיימה בהיקף מוגבל של מאות עצורים ופעלה להשגת אפקט של ניתוק התנהגותי של העצורים מהקבוצות הקיצוניות, ושילובם מחדש בחברה באמצעות תמריצים חומריים (בדומה לרכיבי De-Mobilization ו־Re-integration ב־DDR). רכיבי התוכנית כללו:

- חינוך דתי מחדש באמצעות דיאלוג עם חכמי דת שהוכשרו להתמודדות תאולוגית עם התורות הקיצוניות (תכפירות).
- ייעוץ פסיכולוגי וטיפול בטראומה (בפרט לשבים מאפגניסטן ומעיראק).

7 ניתוח מקרה הבוחן של ערב הסעודית מתבסס על: גוֹז'נסקי ופרלוב (2014); Braude (2014, 2017); El-Said (2017); Rabasa et al. (2010); Regional Cooperation Council (2019).

- הכשרה מקצועית וחינוך להשמה תעסוקתית.
- מעורבות משפחתית כערבות ליציבות.
- תמריצים חומריים: דיור, מלגות מחיה, סיוע לנישואין.
- מעקב לאחר השחרור: חונכות, ביקורי בית ופיקוח ביטחוני.

שלב ב: הקמפיין הממלכתי של מוחמד בן סלמאן (2015 ועד יום)

משנת 2015 הוסט מוקד מאמצי הדה־רדיקליזציה בממלכה הסעודית משיקום קיצונים ל"שכתוב אידיאולוגי" ומיתוג מחדש של המדינה כולה. תהליכי הדה־רדיקליזציה היו למעשה חלק מקידומו של חזון רחב הרבה יותר, שנועד הן לצורכי ביצור השלטון מבית והן לעיצוב תדמיתו בזירה העולמית.

אחד המהלכים הראשיים באסטרטגיה החדשה של בן סלמאן היה מיתוגו של "אסלאם מתון" – חזון דתי חדש שתואם את חזון המודרניזציה של ערב הסעודית, לרבות הרחבת זכויות הנשים, עידוד תיירות והשקעות זרות ועוד. בהתאם לכך עבר הממסד הדתי ארגון מחדש, לרבות טיהורים של אנשי דת שנעצרו, הודחו או התיישרו עם הקו החדש, ולצידם קודמו דרשנים נאמנים לשלטון ובעלי גישה דתית מתונה יותר.

המרחב המקוון הוא זירת מאבק מרכזית נוספת, בשל השימוש הנרחב שעושים בו אנשי דת קיצונים וגורמים ג'האדיסטים להפצת מסריהם. כדי לשנות את המצב גויסו פרשנים פרו־ממסדיים שלא בחלו במתקפות חריפות על האסלאם הרדיקלי, וכן יזמה הממשלה את קמפיין השכינה (סכינה), שבמסגרתו אנשי דת מטעם המשטר יזמו דיאלוגים ישירים ברשתות חברתיות עם אנשים שהזדהו עם רעיונות האסלאם הקיצוני, כדי לשכנעם לבחון מחדש את עמדותיהם תוך שימוש בטיעונים דתיים, פסיכולוגיים ותקשורתיים.

מלבד המאבק הישיר בקיצונים, המדינה קידמה שורה של יוזמות לדה־לגיטימציה של הנרטיבים הקיצוניים בקרב הציבור הרחב; בכלל זה הבאת עדויות של ג'האדיסטים לשעבר המתנערים מאלימות (פרויקט הומומנא), תוכניות קומיות שהלעיגו דימויים של אנשי דת קיצונים ונרטיבים ג'האדיסטיים; ומתן חסות לדיאלוג בין־דתי דוגמת פרויקט King Abdullah bin Abdulaziz International Centre for Interreligious (and Intercultural Dialogue).

רפורמות נוספות שהוביל בן סלמאן, שאינן קשורות ישירות בדה־דיקליזציה, תורמות לה באופן עקיף דרך **עידוד תפיסות ערכיות פלורליסטיות יותר** בקרב החברה הסעודית, דוגמת מתן היתר לנשים לנהוג (יוזמת Women2Drive).

במבחן התוצאה, נכון להיום הממלכה הסעודית ממשיכה ליהנות מיציבות, ולפחות על פני השטח לא מורגשים איומים מצד האסלאם הקיצוני. עם זאת, לצד המהלכים הנרחבים והחזון השאפתני העומד מאחוריהם יש לעמוד גם על מגבלות ובעיקר סימני שאלה בנוגע לתהליכי הדה־דיקליזציה בממלכה. בכלל זה, עד כמה מסרי "האסלאם הנכון" מצד המשטר מקבלים אחיזה אמיתית בלבבות הציבור, או שמא נתפסים כתעמולה בלתי אמינה, אם ועד כמה מסרים קיצוניים וחתרניים ממשיכים לרחוש מתחת לפני השטח, ואם יצליחו תהליכי הפתיחות שמוחמד בן סלמאן מקדם, בעלי הפוטנציאל להעביר את החברה הסעודית לתודעה והוויה מודרניים יותר, או שמא יפוררו במעלה הדרך רכיבי יציבות קריטיים של המשטר הסמכותני, שינוצלו בידי הזרמים הקיצוניים ויובילו לערעור היציבות.

מצרים⁸

מצרים הייתה בין המדינות הערביות הראשונות שנפגעו מסכנת האסלאם הקיצוני. התמודדות עם איום תנועת האחים המוסלמים, שמקורה במצרים, מלווה את משטר הקצינים החופשיים עוד מראשיתו בשנות ה־50 של המאה הקודמת, תחת הנהגתו של גמאל עבד אל־נאצר, שפעל נגדם בכוח והוציא להורג (בשנת 1966) את סייד קוטב. ארגוני טרור שצמחו רעיונית מתוך האחים המוסלמים עמדו כזכור מאחורי ההתנקשות בנשיא סאדאת, והאחים המוסלמים עלו לפרק זמן קצר לשלטון במצרים (תקופת נשיאותו של מורסי בשנים 2012–2013) במסגרת האביב הערבי.

חלק מההתמודדות של המשטר עם האיום האסלאמיסטי נעשה באמצעות **שזירה של הממד הדתי אל תוך האתוס הלאומי** שמטפח המשטר (החילוני במקורו). סאדאת טיפח את דמות "הנשיא המאמין", מובארכ הציג את היציבות המדינתית כצו דתי, וגם הנשיא א־סיסי דואג להיתוך הזהות הדתית עם האתוס הלאומי הכולל, כדי לנטרל את ביקורתם של האסלאמיסטים.

8 ניתוח מקרה הבוחן של מצרים מתבסס על: וינטר (2024); Brachman (2007); Al-Anani (2009); Ismail (2023); International Peace Institute (2010); El-Said (2017); Brzuskiewicz (2017).

המדינה המצרית, תוך שימוש בלגיטימיות הדתית שמעניק לה מוסד אל־אזהר, בנתה לאורך עשורים נרטיב של אסלאם מתון כגרסה האותנטית של הדת, והשתמשה בה כעילה למסע דיכוי מקיף נגד האחים המוסלמים כמייצגים של קיצוניות הסוטה מדרך האסלאם הנכון. המשטר דאג להנחיל נרטיב זה דרך מנגנוני עיצוב התודעה השונים, דוגמת סרטי קולנוע שלעגו לאסלאמיסטים והציגו את דרכם כהרת אסון למדינה ולתושביה.

מהלכי המשטר הובילו להצלחה מופגנת ניכרת עם סדרת מכתבי ההכאה הפומבית על חטא, שכתבו שורה של אסירים שהיו חברים בשני ארגוני הטרור הגדולים שפעלו במצרים בשנות ה־90 וה־2000 (אל־ג'מאעה אל־אסלאמיה והג'האד האסלאמי המצרי). במכתבים הם הצהירו על הסתייגותם מאלימות וביססו את התפכחותם על עקרונות יסוד הלכתיים. נקודת המפנה שהניעה את המהלך הייתה טבח לוקסור ב־1997, שעורר זעזוע עמוק בציבור המצרי ויצר לחץ על הארגונים לבחון מחדש את דרכם.

המדינה סייעה לתהליך בדרכים שונות: הקלה את תנאי הכליאה, סיפקה חומרי לימוד דת "נכונים" ואפשרה ביקורי משפחות. ואולם התהליך מעולם לא מוסד כתוכנית כוללת: לא הונהגו מנגנוני שיקום שיטתיים, לא בוצע סינון אמיתי בין אסירים שונים ברמת הסיכון שלהם ולא התקיימה הפרדה בין אלה שהתנערו מאלימות לבין מי שנותרו מחויבים לה. לכן, בעוד חלק מהאסירים המשוחררים המשיכו לפעול כדמויות ציבוריות מתונות, אחרים חזרו בהדרגה לדפוסים קיצוניים.

הדחת הנשיא מורסי ועלייתו של א־סיסי לשלטון הביאו גל חדש ובלתי מתפשר של צעדי דיכוי נגד האחים המוסלמים וניסיון לקעקע את השפעתם על החברה: הכרזה עליהם כארגון טרור, הוצאתם אל מחוץ לחוק והעמדה לדין והוצאות להורג של חברים בתנועה. לצד זאת המשטר הקדיש מאמצים לכתיבה מחדש של תוכניות לימוד, ריכוז מחדש של השליטה על דרשות יום השישי והבניית תודעה בתקשורת ובמוסדות תרבות, שהציגה נאמנות למדינה כצו דתי.

בה בעת, א־סיסי הביא עם ראשית נשיאותו את רעיון חידוש השיח הדתי כסיסמה הטומנת בחובה את הרצון לבצע רפורמה בשיח הדתי שהוביל מוסד אל־אזהר. לטעמו של הנשיא א־סיסי, הקו שהוביל מוסד אל־אזהר הוא מחמיר מדי, לא מספיק פשרני ואינו מותאם לצורכי המדינה והציבור, המתמודדים עם השיח העולמי העכשווי (כדי להשיג זאת הנשיא אף ניסה לקדם את שר ההקדשים כאוטוריטה דתית אלטרנטיבית לאל־אזהר). גם במצרים, כמו בערב הסעודית ובאיחוד האמירויות, צעדי הדה־רדיקליזציה משלבים צעדים ביטחוניים נגד האסלאמיסטים עם מהלכים לקעקוע נוכחותם והשפעתם במערכות

החיים השונות, וזאת לצד הבניית נרטיב של נאמנות למדינה ולחוקיה כערך מוסרי עליון. עם זאת המודל המצרי מציג **עיסוק מצומצם יותר בשיקום** של אלו שנפלו לידי הקיצוניות, ובשונה מהמודלים המפרציים שנסקרו, **אינו מציע חזון נגדי של סובלנות דתית ובין־דתית כאתוס לאומי חדש**, ודאי לא באותה רמה של שאפתנות ומאמצי הטמעה של אלו של מדינות המפרץ. ייתכן כי זהו גם הסבר להצלחה החלקית של מצרים בקעקוע הקיצוניות, לצד הסברים אחרים הקשורים במבנה המשטר (הלא־מלוכני) והמצוקות הסוציו־אקונומיות החריפות של רבים מהאזרחים המצרים.

מרוקו⁹

הגישה של מרוקו לדה־רדיקליזציה משלבת רפורמה דתית מונחית מלמעלה על ידי המלוכה, רה־אינטגרציה סלקטיבית של קיצונים לשעבר שהתנערו מאלימות ומעורבות מסוימת של החברה האזרחית. אחרי פיגועי קזבלנקה בשנת 2003 חיזקה המונרכיה את מעמדה כסמכות הדתית העליונה, באמצעות ארגון מחדש של מועצת חכמי הדת (עולמא) העליונה, רגולציה הדוקה של דרשות במסגדים ועידוד תפיסה דתית, הנשענת על הייחוס של השושלת השלטת במדינה מאז המאה ה־17 למשפחת הנביא מוחמד, כמקור לשאיבת לגיטימיות. המוקד אינו בכפייה ישירה אלא בחינוך דתי מחדש ובהנדסה תרבותית, כך שתהליכי דה־רדיקליזציה נשזרים בפרקטיקות דתיות וחברתיות יומיומיות.

רפורמות דתיות וחינוכיות — המדינה השקיעה רבות בעיצוב מחדש של המרחב הדתי־חברתי. מכוני הכשרת אימאמים ותוכנית מורשידאט (מדריכות דת) הפיצו את רעיון האסלאם המתון בקהילות, בבתי ספר ובמשפחות. תפקיד המדריכות לא הסתכם בהוראה פורמלית אלא כלל גם ייעוץ, גישור וליווי קהילתי, ובכך הוטמעו ערכי מתינות כחלק מן השגרה. אסטרטגיה זו נועדה להשריש נאמנות למלך כ־אמיר אל־מואמינין¹⁰ (שליט המאמינים) ולחזק את מקומו כסמכות דתית־פוליטית עליונה.

תוכנית 'מוצאלחה' (פיוס) — בשנת 2017 מוסדה תוכנית שהתמקדה בשיקום אסירים. התוכנית כללה חינוך דתי מחדש, טיפול פסיכולוגי ושיקום משפטי בניהול משותף של רשות בתי הסוהר, ליגת המלומדים המוסלמים ומועצת חכמי הדת. אסירים מוינו לפי רמת הקצנה והוצעו להם תוכניות חינוכיות ומקצועיות. הכלא שימש לא רק אמצעי ביטחוני אלא גם זירה

9 ניתוח מקרה הבוחן של מרוקו מתבסס על: Abu Dalhoum et al. (2020); Bastani & Gazzotti (2021); Brzuskiewicz (2017); Fakoussa-Behrens & Kabis-Kechrid (2020); Masbah (2017).

לניתוק אידיאולוגי. ואולם התוכנית ספגה ביקורת על חוסר שקיפות בבחירת המשתתפים, אי־שוויון בגישה למשאבים וסיכון לתגובת נגד ציבורית סביב מתן חנינות.

בוגרי התוכנית התמודדו עם קשיים ניכרים: אבטלה, סטיגמה חברתית והיעדר מערך תמיכה לאחר השחרור. שירותים פסיכולוגיים, הן בכלא והן אחר השחרור, היו מוגבלים ופגעו ביציבות התהליך. ארגוני החברה האזרחית כמעט לא שולבו בשלב השיקום המאוחר, מה שמנע בניית מודל שיקום כולל. יתר על כן, מאמצי המדינה להציב נרטיב נגדי לזה של האסלאם הקיצוני נשענו בעיקר על טיעונים רציונליים ותאולוגיים, שמתקשים להתחרות במשיכה הרגשית והזהותית שמפעילים המגייסים הקיצונים.

שילוב סלקטיבי של קיצונים לשעבר – מרוקו שילבה באופן מבוקר סלפים־ג'האדיסטים לשעבר שהתנערו מאלימות. אלה שולבו בתוכניות שיקום אסירים ובישיח הציבורי כמתווכים בין המדינה לבין נוער במעגלי סיכון. גישה זו מבוססת על הרעיון של שימוש ב"קולות מקומיים" בעלי אמינות חברתית כדי לשדר מסרים ממלכתיים, אך תחת פיקוח הדוק של המדינה. **החברה האזרחית כשותפה מוגבלת** – ארגוני חברה אזרחית דוגמת ארגוני נוער, אגודות דת ועמותות שונות השתלבו במיזמים של מניעה והעלאת מודעות. ברוב המקרים ארגונים אלו פעלו למעשה כשלוחות של המדינה, כשהם תלויים במימון ממשלתי או חיצוני ומצויים תחת פיקוח הדוק. השימוש המבוקר בארגוני החברה האזרחית מאפשר אומנם למשטר להרחיב את מוטת השפעתו, אך כיוון ששחקנים אלו אינם באמת עצמאיים ונתפסים כחלק מהזרוע השלטונית, אמון הציבור בהם מוגבל.

המקרה של מרוקו ממחיש כיצד ניתן למנף ייחוס דתי כמקור לגיטימיות פוליטית. נקודות מעניינות במיוחד כמקורות השראה הן תהליכי השילוב של הקיצונים המשוקמים בתהליכי הדה־רדיקליזציה מול החברה, וההסתייעות בגורמי חברה אזרחית מקומיים (הגם שאכיפת שליטה ופיקוח על גורמי החברה האזרחית פוגמת באמינותם הציבורית). עם זאת, מידת הרלוונטיות של מודל זה למקרה העזתי נמוכה, שכן בחברה הפלסטינית אין משטר מלוכני או שושלת בעלת ייחוס דתי כזה.

ירדן¹⁰

המאמץ הירדני לדה־רדיקליזציה של החברה התגבש בעקבות פיגועי עמאן בשנת 2005, שבוצעו על ידי רשתות ג'האדיסטיות המזוהות עם אבו מוסעב א־זרקאוו. התגובה המרכזית של הממלכה הייתה המסר הירדני (2004) — **הצהרה דתית־פוליטית שקבעה גבולות הלכתיים ברורים ופסלה פרשנויות תכפירות** (המוציאות מוסלמים אחרים מכלל האסלאם). כדי לבסס שליטה נוספת נחקק **חוק הפתוה** (2006), שהעביר את הסמכות להנפיק פסקי הלכה לידי אנשי דת שמונו ואושרו על ידי המדינה. שני הצעדים הללו סימנו את ניסיונה של הממלכה לשרטט אסלאם ממלכתי, הנאמן להנהגה הפוליטית.

המלך וגורמי השלטון שאבו לגיטימיות גם ממוצאם ההאשמי, כצאצאי הנביא מוחמד וכשומרי המקומות הקדושים בירושלים. ייחוס זה שימש לא רק לביסוס מאבקם נגד הקיצוניות אלא גם להצדקת הסכם השלום עם ישראל (1994). השיח הרשמי הציג את השלום לא כפשרה פוליטית בלבד אלא גם כצו דתי ומוסרי, תוך הדגשת קרבת הדם בין ירדנים לישראלים כעמים אברהמיים.

במישור המוסדי, **משרד הווקף הפך למוקד שליטה מרכזי**. כל האימאמים מחויבים לעיין בכתב העת הרשמי 'דרך האסלאם' (Hādī al-Islām), המקנה קווים מנחים תאולוגיים ופוליטיים. נוסף על כך הם מקבלים מדי שבוע נקודות שיחה מוכתבות לדרשות יום השישי. השכר והדיוור שלהם מסובסדים על ידי המדינה והציות נאכף באמצעות "מרגלי מסגדים" — מודיעים מטעם מנגנוני הביטחון שעוקבים אחרי הדרשות ומדווחים על חריגות. במקביל **עוצבו מחדש כלי התקשורת: חוקים נוקשים, קנסות וצנזורה הבטיחו התאמה לשיח הרשמי**. כלי תקשורת אסלאמיים שהעזו למתוח ביקורת על המדינה או על הנורמליזציה עם ישראל נסגרו או חווים הטרדות.

בתחום הכליאה והטיפול באסירים הושקה בשנת 2015 תוכנית חֶוּאֶר (דיאלוג), שפיתחו משרד הפנים ומרכז השלום הקהילתי. מטרתה הייתה **לשלב אסירים קיצונים בתהליכי שיח עם אנשי דת שאישר המשטר**. האסירים מוינו לפי דרגת הקצנה והופרדו מהאוכלוסייה הכללית, אך היו לתוכנית מספר מגבלות: לא הוצעו בה שירותים פסיכולוגיים או מקצועיים, לא נבנתה תוכנית שיקום לאחר השחרור, וההערכה התבססה כמעט לחלוטין על התרשמותם הסובייקטיבית של אנשי הדת. בשל כך נרשמו מקרים של חזרה לקיצוניות ואף של הקצנה נוספת בכלא.

10 ניתוח מקרה הבוחן של ירדן מתבסס על: וינטר (2024); Abu Dalhoum et al. (2020); El-Said (2017); Svetlova (2025); International Peace Institute (2010).

במישור המשפטי, **תיקונים לחוק המאבק בטרור** הרחיבו את הגדרת הטרור לכל פעילות מקוונת – לרבות סימון לייק או שיתוף של פוסט ברשתות החברתיות – וצירפו לה עונשים כבדים. עם זאת, הצעדים הללו העמיקו את תחושת הדיכוי, הגדילו את אוכלוסיית האסירים, ולעיתים יצרו עוינות חדשה כלפי המשטר.

באפריל 2025 הכריז המשטר על **האחים המוסלמים כארגון בלתי חוקי**, הוציא את פעילותו אל מחוץ לחוק (כולל נוכחותו בפרלמנט על בסיס מפלגת 'חזית הפעולה האסלאמית') וקבע כי משרדיו ייסגרו, נכסיו יוחרמו וכל פרסום וקידום של אידיאולוגיה הקשורה אליו ייחשב לעבירה.

במקביל לכל אלו, **המשטר ניסה לעצב תודעה חברתית של "שלום חם"**. דרשות במסגדים, נאומים ממלכתיים ותוכניות בתקשורת הממלכתית הציגו דורקיום כערך דתי ולאומי. בה בעת קידמו האחים המוסלמים ותנועות אסלאמיות אחרות נרטיב נגדי, המציג את השלום כבגידה ואת השלטון כמשטר כפוף למערב. הפער בין שני הנרטיבים הדגיש את **בעיית האמינות של השיח הרשמי**, שזוהה עם אינטרס משטרי יותר מאשר עם אמת דתית אותנטית.

האתגר הבולט של ירדן הוא פער הלגיטימיות: האימאמים מטעם המדינה נתפסים כחסרי עצמאות, וארגוני חברה אזרחית ופעילים לשעבר מודרים לחלוטין מהמערכת. גם לאחר השחרור מהכלא, אסירים לשעבר כמעט אינם זוכים לסיוע או לשיקום – אין ליווי פסיכולוגי, אין אפשרויות תעסוקה ואין תמיכה משפחתית ממוסדת. מצב זה מותיר רבים במעגל של סטיגמה, אבטלה וחזרה אפשרית לקיצוניות.

לסיכום, המודל הירדני משקף שליטה מוסדית רחבה אך שטחית. המדינה שולטת במסגדים, בתקשורת ובכלא, אך מדירה שחקנים אותנטיים חסרי זיקה לשלטון, ובכך מחלישה את אמינותה. במילים אחרות, הממלכה נהנית מדימוי של יציבות, אך לא יצרה חוסן חברתי בר־קיימא נגד רדיקליזציה.

תוניסיה¹¹

תוניסיה היא דוגמה חריגה בעולם הערבי – המדינה היחידה שהצליחה לעבור תהליך דמוקרטי אחרי האביב הערבי, אך בו בזמן הפכה ליצואנית מובילה של לוחמים זרים לארגוני ג'האד.

11 ניתוח מקרה הבוחן של תוניסיה מתבסס על: Cragin (2021); Mattei & Domergue (2021); Zelin (2020); Watanabe & Merz (2017); UNODC (2022); Strong Cities Network (2025).

בין השנים 2011–2015 יצאו אלפי תוניסאים להילחם בסוריה, בעיראק ובלוב. ב־2017 כבר שבו מאות מהם, אך מרביתם לא הועמדו לדין ולא שובצו בתוכניות שיקום, בשל חולשה מוסדית והיעדר תשתית אינטגרציה. השילוב בין פתיחות פוליטית, משילות חלשה והדרה חברתית־כלכלית הפך את תוניסיה למוקד רדיקליזציה ולזירה קשה להתמודדות.

גורמי העומק לכך הם ואקום מוסדי והדרה חברתית. המהפכה של 2011 פתחה את המרחב הציבורי, אך במקביל החלישה את שליטת המדינה במוסדות הדת. מאות מסגדים עברו לשליטת מטיפים רדיקלים, וארגון אנצאר אל־שריעה הצליח לגייס תומכים באמצעות פעילות צדקה וקהילה עד להוצאתו אל מחוץ לחוק ב־2013. משרד הדתות, שסבל ממשבר אמון לאחר שנים של שליטה פוליטית תחת המשטר הישן, התקשה להשיב לעצמו לגיטימיות. במישור הפוליטי, תנועת א־נהצ'ה האסלאמיסטית זכתה אחרי המהפכה להצלחה פוליטית משמעותית.

בקרב צעירים גברה תחושת הקיפוח בעקבות אבטלה כרונית, פערים בין מרכז לפריפריה, הדרה מהמערכת הפוליטית ואלים ממשטרית מתמשכת. החוויות הללו יצרו קרקע פורייה לנרטיבים של קיפוח ודיכוי, שהוצגו על ידי קבוצות קיצוניות כהוכחה לצדקת דרכן. שורת פיגועים חמורים, בהם מתקפת המוזיאון הלאומי בבארדו (2015) והפיגוע בסוסה, הובילו את המדינה להקשיח את עמדתה. חוק אנטי־טרור חדש העניק סמכויות נרחבות למעצר ולמשפט, ונוסד בית דין מיוחד לענייני טרור. צעירים שהיו חשודים כי הם בדרך לאזורי לחימה נחסמו בגבולות, ומספר העצורים גדל במידה ניכרת.

במקביל ניסה השלטון להחזיר לידין את השליטה במסגדים. מאות מהם נסגרו, מטיפים רדיקלים הודחו ואימאמים הוכשרו מחדש בתוכניות ממשלתיות, חלקן בשיתוף פעולה עם מרוקו, שייצאה את מודל "האסלאם המתון" שלה. גם כלי תקשורת שנחשדו בהפצת תכנים קיצוניים נסגרו. בכך ניסתה תוניסיה לנסח זהות דתית "מתונה ותוניסאית" ולהתנער מהשפעות חיצוניות. ואולם צעדים אלה העמיקו גם את הדימוי של המשך דפוסי שלטון אוטוריטריים: בייחוד באזורים מוכי אבטלה, מערכות הזיהוי במסגדים והפיקוח ההדוק על דרשות יצרו תחושה של שליטה כפויה ולא של שותפות.

מאז 2011 הפכה **החברה האזרחית** לגורם חשוב במאמצי המניעה. מימון מסיבי של האו"ם, האיחוד האירופי ותורמים בינלאומיים מימן עמותות שונות, אך במקרים רבים דווקא יוזמות מקומיות, משפחתיות או קהילתיות התגלו כאמינות יותר. תוכניות שהתבססו על אנשי דת מקובלים או על מעגלי משפחה הצליחו לקטוע תהליכי גיוס. גם רשויות מקומיות החלו להשתלב במניעה, במסגרת **Strong Cities Network** ופרויקטים של UNDP.

באמצעות בתי ספר, מתנ"סים ועובדים סוציאליים הוקמו מנגנונים לזיהוי מוקדם של סימני הקצנה ולהצעת חלופות לא־ענישתיות. עם זאת, המעורבות המבורכת של גורמי החברה האזרחית נעשית בהיקף מוגבל וללא משאבים מתאימים.

בשנת 2021 נטל נשיא תוניסיה קייס סעיד לעצמו סמכויות חירום רחבות, הקפיא את הפרלמנט, התערב במערכת המשפטית, ובראשית 2022 החל לשנות את מסגרת החוקה כדי לרכז את הכוח והשליטה של מוסדות הנשיאות על שלוש הרשויות. בהמשך נדחקה תנועת א־נהצ'ה אל מחוץ למגרש הפוליטי ואחדים ממנהיגיה נעצרו, ביניהם ראשד אל־ע'נושי, שנידון לשנים ארוכות של מאסר בגין "חבלה בביטחון המדינה". מהלך זה בישר למעשה את סופה של המגמה הדמוקרטית שחוותה תוניסיה לאחר 2011.

לסיכום, על אף ניסיונות נקודתיים, לתוניסיה אין עד היום מסגרת ממוסדת לשיקום לוחמים חוזרים. יוזמות של ארגונים בינלאומיים סיפקו תמיכה פסיכו־חברתית או סדנאות בבתי סוהר, אך כולן נותרו ניסויים קטנים התלויים במימון זר. נשים וילדים – קבוצה גדולה של חוזרים – לא זכו כמעט להתייחסות ייחודית. בה בעת, המשך האלימות מצד מנגנוני הביטחון, היעדר הזדמנויות תעסוקה וסטיגמה חברתית העמיקו את תחושת הניכור והגבירו את הסיכון להישנות ההקצנה בחברה.

ניסיונות המדינה לייבא רעיונות מתונים מבחוץ או להנדס זהות דתית מלמעלה נתקלו באתגרים של אמון ומחויבות. המעבר האיטי לכיוון מניעה מבוססת קהילה מעניין וחשוב, אך כל עוד אין מנגנוני שיקום ושילוב רחבי היקף ותנאי החיים הכלכליים־חברתיים אינם משתנים, שברירותה של תוניסיה תמשיך לאפשר למעגלי הקיצוניות להתרחב.

ניתוח השוואתי של מקרי הבוחן במדינות ערב ומשמעויות לרצועת עזה

אירועי שבר כוזרים של דה־דיקליזציה – בכל המדינות שנבחנו, תהליכי דה־דיקליזציה לא צמחו בוואקום. הדחיפה לביצועם נולדה בעקבות משברים, דוגמת מתקפות טרור קשות (ריאד 2003, קזבלנקה 2003, עמאן 2005), או טלטלות פוליטיות רחבות היקף (האביב הערבי), שבמקרה המצרי אף גררו חילופי שלטון. מכאן ההשלכה הישירה על עזה: המלחמה הובילה להרס מוחלט כמעט של תשתיות החיים ברצועת עזה, להרג נרחב, לעקירה המונית ולטראומה קולקטיבית. אומנם זהו מצב פתיחה קשה מאוד לתהליכי שיקום, אך עוצמת האסון יוצרת דווקא גם חלון הזדמנות נדיר לעצב מחדש את מרחב החשיבה הפוליטית והאידיאולוגית של האוכלוסייה.

ריבונות המדינה מול סמכות הדת – מכנה משותף למדינות שנבחנו הוא ההכרה בכך שהפעלת כוח כשלעצמה אינה מספיקה לדיכוי האידיאולוגיה הקיצונית והכוחות המקדמים אותה; יש לשלוט במרחב הסמלי: זהות קולקטיבית, פרשנות דתית והסיפור הלאומי. רבות מן המדינות סימנו את המדינה וחוקיה כזהות הנורמטיבית העליונה, מעל כל זהות אחרת, ומבקשות לעגן נאמנות אזרחית מעל השתייכויות פלגניות (שבטיות, דתיות). **בהשלכה על המקרה הפלסטיני** – כל עוד אין בו ולו תחילתה של תנועה מובטחת לעבר אופק של ריבונות ועצמאות לאומית, ניצב סימן שאלה כבד על עצם היכולת לקדם תהליכי דה־רדיקליזציה בתוך החברה הפלסטינית.

תאולוגיה של שלום בנסיבות של סכסוך – מדינות ערב עיגנו לאורך השנים הצדקות הלכתיות להסכמי שלום. בעזה, תאולוגיה של "שלום צודק" רלוונטית רק אם היא כרוכה באופק פוליטי ממשי עם עצמאות וריבונות פלסטינית; בלעדיו המסר ייקלט כתעמולה ריקה. **מתווכים דתיים אמינים** – יש חשיבות לתווך את האתוס המתון החדש דרך עוגן דתי־חברתי, מקומי ככל האפשר. אך מכיוון שהוא נמצא בחסר ברצועה (בשל תהליכי האינדוקטרינציה ארוכי השנים של חמאס), יש לחזק אותו בקונסורציום של אנשי דת מתונים מקרב מדינות ערב. בשל הקרבה התרבותית, מצרים עשויה לשמש ציר תמך (מוסד אל־אזהר), אם כי נראה שמדינות המפרץ יוכלו להביא קולות מתונים יותר.

מודלים צנועים מול מודלים שאפתניים – **מצרים וירדן** קרובות ביותר לפלסטינים בהקשרי שפה, גיאוגרפיה וקשרי גומלין, אולם המודלים שלהן נותרו מודלי הכלה של האיום באמצעים כוחניים בעיקרם (כפייה ביטחונית, שליטה בדרשות, ריכוז סמכות דתית), או כמעט ללא עיסוק בשיקום הפעילים (מתוך אמונה שאת הקיצונים לא ניתן ליישר, ועדיף לשבור), ועם הנדסה חברתית מוגבלת יחסית של האמונות והזהויות. לעומתם, ערב הסעודית ואיחוד האמירויות מציעות מודל מקיף ושאפתני יותר של חינוך מחדש של החברה כולה לאתוס של סובלנות דתית ויצירת "אורתודוקסיה ממלכתית" כחלופה שלמה לאידיאולוגיה הג'אדיסטית, תוך שילוב עוצמה קשה (אמצעים צבאיים וכלכליים) עם עוצמה רכה (חינוך, תרבות, תקשורת). בינתיים, נראה כי המודלים המפרציים השאפתניים קוצרים הישגים גבוהים יותר, אך גם נתוני הפתיחה שעמדו לרשות מדינות אלו טובים יותר. אימוץ המודלים המפרציים ברצועת עזה יחייב תנאים מקדימים לא פשוטים: חזון ומנהיגות של כל בעלי העניין, אופק מדיני וכלכלי ויכולת תכנון וביצוע לאורך זמן.

פרדוקס הסובלנות האוטוריטרית – המודלים של ערב הסעודית ואיחוד האמירויות פועלים אומנם לפיתוח אתוס לאומי של סובלנות דתית ואזרחות ממושמעת, אך עושים

זאת באמצעים ריכוזיים ובלתי סובלניים להתנגדויות. זהו פרדוקס, אך כזה המציע לדחוק אידיאולוגיות קיצון ולהציע זהות אזרחית־דתית חדשה בנסיבות שבהן המדינה פועלת באופן אחוד, נחוש ואפקטיבי. שימוש במודל זה במקרה העזתי מחייב לקבל את הנחות היסוד הסמכותניות שלו ולהקפיד על כושר ביצוע ועל שלטון חוק עקבי, אחרת המודל יתפרק.

הרשות הפלסטינית כעוגן לא מספק אך הכרחי – הבסיס המוסדי של הרשות הפלסטינית רחוק מלהיות מספיק, ויכולות התפקוד שלה ושל ראשיה כיום רחוקים מלאפשר את יכולת הביצוע ואת הלגיטימיות הציבורית לביצוע מהלכים של דה־רדיקליזציה. ובכל זאת, הרשות מספקת עוגן לאומי שאינו ניתן להחלפה מבחינת החברה הפלסטינית אלא על ידי חמאס. גם מבחינתן של מדינות ערב, החיוניות לקידום דה־רדיקליזציה בחברה הפלסטינית, והקהילה הבינלאומית כמקור תמיכה כספית אפשרית במהלכים אלו, אין חלופה אמיתית לרשות הפלסטינית.